

МІСЦЕ АРХАЇЧНОЇ ЛЕКСИКИ В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Должикова Т.І.

Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка

Постать Пантелеймона Куліша, неординарна, суперечлива і разом з тим надзвичайно цікава, не була об'єктом постійної уваги дослідників. Зараз триває “третя хвиля” видання й вивчення творчої спадщини видатного українського письменника, історика, критика, публіциста, етнографа, мовознавця, культурного діяча. Цій хвилі передував час радянського трактування постаті Куліша і його творчості. У мовознавчій літературі того періоду панувала думка, що на мові творів письменника позначилися націоналістично-архаїчні, вульгаризаторські тенденції. “Мова художніх і публіцистичних творів П.Куліша рясніє дібраними з націоналістичною тенденцією архаїстичними, раритетними і штучними елементами. Як добір лексики та фразеології, так і синтаксично-композиційна будова фрази, тексту в своєму стилістичному спрямуванні часто носили у Куліша характер якогось її препарування [Курс ... 1958: 272]”. Пізніше проф. П.П.Плющ [1971: 331] дав дещо об'єктивнішу оцінку мови Куліша, але все ж визначаючи прагнення свідомо архаїзувати мову, підкреслюючи націоналістичне розуміння концепції народності тощо.

Щоб зрозуміти діяльність Куліша в цьому напрямі, треба зупинитися на його концепції слова, вираженій у статтях, листах, віршах: *Отечество ж собі ґрунтуймо в ріднім слові: Воно, одно воно від пагуби втече. Піддержить націю на предківській основі...*

Автор цих рядків мав свій погляд на особливості формування української літературної мови, на її подальший розвиток, який у дев'яностих роках оформився в теорію “старорущини”. Куліш високо цінував попередній (до І.Котляревського) етап української літературної мови і не раз підкреслював високу вартість літописів та іншої літературної продукції давньою українською книжною мовою. Він намагався відновити перерваний царськими заборонами поступовий розвиток старої руської (давньоукраїнської) мови і закономірний перехід її елементів у нову українську літературну мову, хотів у своїй творчості (прозі, віршах, перекладах, науково-популярних і публіцистичних статтях, в епістолярію) відобразити неперервність цього процесу, тому широко використовував хронологічно марковану лексику (історизми, архаїзми, церковнослов'янізми).

Звернення до “старорущини” П.Куліш назве другим народженням після варяго-руського князювання, зробивши акцент на тому, що саме вона забезпечила українському слову власні витoki, вберегла його від полонізації: “Задатки ж нашого процвіту національного староруського були такі потужні в нашій природі

полуденно-руській, що не погибли під польщиною. Не вдовольнившись братньою новорущиною, почали вони розвиватись із свого природнього кореня [Вибрані листи... 1984: 266]”. Наступність давньої і нової літературної мови письменник відзначав у листі до С.Носа (відомого етнографа й фольклориста), пишучи: “...у нашій старезній по Володимирам та Ярославам , та молоденькій по Тарасам або й по Носам мові [1984: 294]”.

Теорія “староруського відродження” української мови П.Куліша стала і своєрідною відсічю на висновки М.Костомарова, що українська література має стати літературою “для хатнього вжитку” та що російська мова є мовою общеруською не своїм державним значенням, а своїм походженням. Куліш наголосив, що саме українська мова є мовою староруською. “Хоча у XVIII столітті, підбита схоластичною наукою, заповнена чужоземщиною, вона й підупала, позбулася життєвої сили, але то явище часове. Новоруське (російське) культурне та літературне відродження, вернувшись з Пушкіним до народного джерела, послужило імпульсом і для письменства “староруського” [Зеров 1990: 212]”. Згідно з теорією “староруського відродження” староруська (українська) літературна мова, відроджуючись, має синтезувати здобутки старої книжної мови, представлені архаїзмами, що покликані надати літературній творчості “високого стилю”, з її народнопоетичними ресурсами.

Староруську доктрину П.Куліш задекларував у віршованих передмовах до збірки перекладів європейських поетів “Позичена кобза”: “Співці до староруських народників”, “До німців”. Власне, вже й видана 1893 р. збірка “Дзвін” мала підзаголовок: староруські Думи й Спиви, а вміщена поезія “Старорус – малорус до Нової, Великої Руси” пояснювала впроваджену П.Кулішем термінологію, у відповідності до якої староруська – українська мова, новоруська – російська.

І хоча теорія Куліша не була позбавлена тенденційності й була позначена неісторичністю, бо він онтологію польської і російської мов пов’язував із староруською – українською мовою: “...старорущина породила [...] слово пушкінське і воно дало нам силу знятись вище простолюдної пісні і повісті [Вибрані листи... 1984: 266]”, але ця його теза цікава заміною пріоритетів, прагненням інтелектуалізувати українську мову, вивести її із стану “змужичілості”.

Пантелеймон Куліш намагався надати “високого стилю” творам усіх жанрів, у яких він працював. І якщо архаїчні елементи в наукових і публіцистичних творах компенсували нестачу засобів абстрактного вираження, створювали певний колорит, то в художніх творах, зокрема в “Чорній раді”, історична та архаїзована лексика стала необхідним компонентом історичного повіствування, засобом індивідуалізації мови героїв, підкреслювала їх освіченість, культуру, високий соціальний стан. Автор використав у романі історизми в їх номінативній функції, змальовуючи державний і політико-господарський лад та відтворюючи колорит мовлення героїв. Старокнижна українська лексика, процитовані уривки з

літописів і релігійної літератури в українській мові вперше були використані в такому обсязі. П.Куліш мовою свого твору пов'язав старокнижну українську традицію і нову літературну мову, переконливо продемонстрував значні виражальні можливості давньоукраїнської мови у творах на історичну тематику.

Досягнення “високого стилю” в перекладах і переспівах європейських поетів дозволяло Кулішеві здійснити ще одну з його “програм” – “європеїзувати” українську літературу, вивести наше письменство на рівне й гідне місце у великій сім'ї європейських культур.

У мові Кулішевих перекладів з Шекспіра широко вживані архаїзми, “зачерпнені з мови церкви або з книжньої мови давньої України”. Архаїчного забарвлення мові перекладів надавав її звуковий бік: **о** та **е** замість звичайно уживаного **і** (*познаете, зарекали, ночних*); уживання **щ** замість **ч** (*могуще, мовчуца, палюще*); **жд** замість **дж** (*урожденій, награджать*); неповноголосні сполуки (*гласом, награджу*). Крім того, словник перекладів з Шекспіра, як і переспівів у збірці “Позичена кобза”, насичений, навіть дещо переобтяжений, формами, словами й навіть цілими виразами, взятими з церковної мови: *жизнь, грядущому, блаженство, чадо, восприємлю, добродитель, уста одверзеш*. Частовживаними є слова із компонентом *благо*: *благословен, благодатно, благе діяння, блага земні, всеблагий, благая вість, благий завіт* та багато інших. Яків Гординський [1928: 63], перу якого належить перше, на жаль, до сьогодні єдине, спеціальне наукове дослідження перекладів Куліша, пояснює широке вживання архаїзмів у перекладах тим, що автор хотів цим способом “зблизитись до поваги мови Шекспіра або допомогти собі в підбранню невичерпного багатства слів англійського оригіналу”.

Природним є використання архаїчної лексики в перекладі релігійної літератури. Критикуючи переклад Святого Письма, здійснений П.Кулішем, І.Франко зазначав, що “переклад такої книги як Біблія, повинен бути або популярний, то значить мовою своєю зрозумілий для широкої маси народа, або науковий, то значить такий, що докладно передавав зміст і значення кожного речення першовзору. [...] Куліш задумав зробити свій переклад взірцем української мови і замість говорити попросту та ясно, він пішов підпускати якусь церковщину та дяківщину, всякі “рече”, “глаголе”, “воїнство”, “гласи”, “печали” і т.ін., та зробив свій переклад ще менше відповідним для широкої народної маси [Пулюй 1997: 60-61]”. Велика кількість старослов'янizmів у тексті пояснюється своєрідними поглядами Куліша на збагачення лексичної системи української мови. Він, зокрема, вважав, що “наша мова із простонародної вступила вже вгору і вбирає в себе слова і форми із Святого Письма [Вибрані листи... 1984: 114]”. Перекладач використовує низку окремих слів-старослов'янizmів: *древо, глас* (хоча й не послідовно, бо зустрічаємо й *голос*), *власть, рече, утроба* та інші. Значну кількість у перекладі становлять навіть цілі уривки фраз старослов'янською мовою: *блажен муж, рече Господь, глаголючи; благословенна єси між жєнами; истинно бо глаголю вам; избави нас од лукавого* та інші. Запозичення з давньої

української мови разом із запозиченнями з інших мов, на думку П.Куліша, повинні були сприяти збагаченню лексичного фонду мови, розширювати її семантичні горизонти.

Архаїчна лексика посіла чільне місце і в епістолярію письменника. У листах темперамент і думка Куліша вимагали нового стилю. Його головним засобом знову ж таки стали церковнослов'янізми: *благий, благодатний, блаженний, вовіки, восхвалити, во спасенне, глаголати, глас, жизнь, збагацати, оглашати, празник, рождати, скудельний сосуд, совіт, стезя, сторицею, труждатися, чаяти, юноша* і багато інших. Дослідник епістолярію письменника Ю.Шевельов [1984: 26] зазначав, що в україномовних листах Куліш ужив до дев'яноста цитат з церковнослов'янської Біблії або богослужбових текстів.

Однак, важливим джерелом того, що Куліш уважав за церковнослов'янізми, була російська літературна, зокрема поетична мова, і дуже часто він не відрізняв слова церковнослов'янські від слів, утворених уже на російському ґрунті, хоча і з церковнослов'янських елементів. Сюди належать такі слова, як: *всеобщий, доблесний, живописець, писатель, повсякдневний, руководство, самосознанне, словесность, сочувствие, творчество* та інші.

Куліш сприяв розширенню й збагаченню словника тогочасної української літературної мови, у якому поряд були слова книжної й розмовної конотації. Цю ідею “пов'язати стару й нову українську мови” І.Огієнко вважав здоровою і вартою уваги, оскільки вона відображає історичну спадковість нашої мови. “При читанні Кулішевих творів ще й тепер, – писав він, – кидається нам у вічі багатство авторового словника – українську мову, стару й нову, він знав глибоко й обіруч користався з неї, чому словник його творів завжди рясний [Огієнко 1995: 152]”. А Ю.Шевельов [1984: 28] небезпідставно шкодував: “дарма, що літературна мова в своєму дальшому розвитку не пішла Кулішевим шляхом, і він лишився самотньою постаттю”.

Література

1. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк, Торонто 1984.
2. Гординський Я. Кулішеві переклади драм Шекспіра // Записки НТШ. – Л., 1928. – Т. CXLVIII – С. 55 – 164.
3. Зеров М. Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т.2.
4. Курс історії української літературної мови / За ред. І.К.Білодіда. – К., 1958.
5. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995.
6. Плющ П.П. Історія української літературної мови. – К., 1971.
7. Пулюй І. Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок // Основа. – 1997. – № 32 (10). – С. 23 – 73.
8. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк, Торонто, 1984. – С. 19-57.